

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİ

İsmayıl HACIYEV,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri

Bu günlərdə ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsi qondarma "erməni soyqırımı" qanun layihəsini qəbul etmişdir. Tarixi həqiqətlərə aşkar etinasızlığın və dövlət mənafeələrinin erməni lobbisinin maraqlarına qurban verilməsinin bariz ifadəsi olan bu qərar reallıqdan çox uzaq olub, ikili standartların daha bir nümunəsidir. Tarixdə heç bir erməni soyqırımının baş vermədiyini elmi həqiqətə sadıq olan Qərb alimlərinin özləri çoxdan sübuta yetirmişlər. Müəyyən maraqlar naminə belə saxta qərar qəbul edildi. Əslində tarix sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq ermənilər Qafqazda və Türkiyə ərazisində işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək və tarixi torpaqlarımız hesabına "Böyük Ermənistan" xülyasını reallaşdırmaq üçün ardıcıl olaraq hərbi və ideoloji vasitələrdən yararlanmış, XX əsr boyu Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər. Erməni daşnaqları etdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün bu yolu tutaraq, törətdikləri soyqırımları yüz illərdir ki, başqa xalqların üzərinə atır, onları günahkar çıxarmağa səy göstərirlər. Əslində isə tarix bunun tamamilə əksini deyir.

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, yerləşdirilməsi və dövlətlərinin yaradılması ideyası I Pyotrdan başlayır. Lakin Rusiya öz məqsədinə XX əsrin əvvəllərində nail oldu. 1802-ci ildə çar I Aleksandr N.D.Sisianova yolladığı məktubunda göstərirdi ki, nə olursa-olsun ermənilər Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarında istifadə olunmalıdır. IV-XIX əsrlər ərzində öz dövlətlərinə malik olmayan ermənilər dövlətlərini yaratmaq məqsədinə çatmaq üçün Rusiyanın imperiya siyasətinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynayırdılar.

Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin sonunda imzalanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixində faciəvi rol oynamış və Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxarmışdır. Türkmənçay müqaviləsinin 12,14 və 15-ci maddələri (2, s. 281, 282-283) "təbəə alışı-verişi" ilə bağlı idi. İrandan ermənilərin köçürülməsi məsələsi ikinci Rusiya-İran müharibəsinin (1826-1828) gedişində Sankt-Peterburqda qaldırıldı. Rusiya Osmanlı dövlətinə qalib gəldikdən sonra isə Ədirnə (1829) müqaviləsinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian istinadgahı yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürdü. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmiş general Paskeviç İrandan köçürülən ermənilərin hansı Azərbaycan torpaqlarına istiqamətləndirilməsi barədə konkret göstəriş də vermişdi: köçürülən erməniləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalinin sayı mümkün qədər artırılınsın

(5, s. 129-130). Nəticədə, 1828-ci ilin təqribən 4 ayda (fevral-iyun) İrandan Şimali Azərbaycana - İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8249 erməni ailəsi, yəni 40 min nəfər erməni köçürüldü (6, s. 131). Bir qədər sonra isə Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi (7, sənəd 829, s. 845).

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürüldü. Bu köçürülməyə rəhbərlik edən erməni mənşəli rus polkovniki Q.Lazaryev İran ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: "...Orada (Şimali Azərbaycanda İ.H.) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların (yəni ermənilərin İ.H.) bir yerə cəmləşdiyini görə bilərsiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrani tərək edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik" (6, s. 107-111).

Köçkün axını başlanan kimi heç bir qanuni əsas olmadan erməniləri Naxçıvanda və Qarabağda xan-bəy torpaqlarında yerləşdirməyə başladılar. Qriboyedov bununla bağlı yazırdı: "Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq üçün mövcud ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik. Lakin Qarabağ və Naxçıvanda çar hökuməti tərəfindən elə bir siyasət yeridildi ki, öz başlarının hayna qalan xalq ermənilərin orada məskunlaşmasını unutmalı oldu" (3, s. 401-402).

Rus tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Güney Qafqazda rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Güney Qafqaza İrandan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları əhalisinin azlığda olduğu Yelizavetpol (Gəncə İ.H.) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayırmış və onlar üçün 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (indiki Dağlıq Qarabağ - İ.H.) və Göyçə gölünün sahilində həmin ermənilər yurd saldı" (4, s. 82-83).

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında 1828-ci ildə

"Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması, faciələrə düçar olunması siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Həm də, bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Qeyd etməliyik ki, ermənilərin köçürülməsi başa çatdıqdan sonra "Erməni vilayəti"ndə olan 1125 kəndin 1111-də azərbaycanlılar yaşayırdı.

Ermənilər bununla da tarixən düşündükləri "Böyük Ermənistan" xülyalarını həyata keçirmək sahəsində real addımlar atmağa başladılar. Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış "Erməni vilayəti"ndə rusların bilavasitə köməyi sayəsində məskunlaşdırılan ermənilər bütün Qafqaz ərazisində tarixin təhrif olunmasında, azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsində fəal rol oynadılar.

XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsini tutub "Böyük Ermənistan" kimi millətçi, şovinst ideyasını həyata keçirmək istəyində olan ermənilər təşkilati strukturlar yaratmağa başladılar. Belə ki, əsasən xaricdə "Qnçaq" (1887, Cenevrə), "Daşnaqsütyun" (1895, Tiflis) partiyaları, "Erməni vətənpərvər ittifaqı" (1895, Nyu-York) təşkilatı yaratdılar. Bu partiya və təşkilatın yaradılması ilə "Böyük Ermənistan" iddiaları yeni mərhələyə daxil oldu. Bu ideyanı dəstəkləməklə ermənilərdən istənilən tarixi məqamda istifadə edən Rusiyada onların 2311 yerli təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Məhz Rusiyanın siyasi və hərbi dəstəyi nəticəsində XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı mərhələlərlə vəhşiliklər törədilmiş, onlar zorla köçürülmüş və repressiya olunmuşdur.

Ermənilərin əsas ideyası "Böyük Ermənistan" və ya "Dənizdən dənizə dövlət" yaratmaq olmuş və bu yolda bütün vasitələrdən istifadə etmiş, o cümlədən kütləvi terror, soyğunçuluq və ölümün həyata keçirilməsi əsas kimi qəbul edilmişdir. Sonralar ermənilər bu terror fəaliyyətlərini guya nə vaxtsa onlara qarşı edilmiş "genosidin" intiqamı kimi pərdələməyə çalışmışlar. Əslində isə, XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilər Osmanlı dövləti ərazisində, XX əsrin əvvəllərində isə yenə də Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və türklər yaşayan başqa ərazilərdə üsyanlar etmiş, soyqırımlar törətmiş, ən vəhşi üsullarla insanlığa yaraşmayan hərəkətlər etmişlər (8, 9, 10, 11 və s.).

Bütün tarixi mərhələlərdə həmin ideyam həyata keçirmək üçün ermənilər bütün vasitələrdən, ən iyrənc üsullardan, qatil və terrordan, yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə artıq neçə əsrdir ki, yaşayırlar. Onlar öz havadarları ilə birlikdə XX əsrin əvvəllərində, yəni 1905-1907-ci illərdə əvvəlcə Bakıda, sonra isə Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın digər regionlarında azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmişlər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı illər" və Mir Möhsün Nəvvab "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitablarında (12, s.13) azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı ətraflı qələmə almışlar. Həmin kitablarda bəhs olunan hadisələr o zamanın mətbu nəşrləri, şahidlərin ifadələri və məktublar əsasında hazırlanıb. Məmməd Səid Ordubadi həmin əsərində yazırdı: "Süni və çoxdan bəri hər iki millətin zəifliyinə qondarılmış iğtişas bombası partladı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb-yaxıldı. Görəsən, o partlayıcı maddə həqiqətən bomba imiş" Bəli, bu bomba fevralın 6-da baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı" (12, s. 13).

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman topladıqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdir. Ermənilər Bakıda erməni varlılarının köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşlar.

Bakıda başlanan erməni-azərbaycanlı qırğını may-iyun aylarında Gəncə, Qarabağ, Şirvan, Zəngəzur, İrəvan, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Qaryagin və b. bölgələri də əhatə etdi.

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı. Bu qırğınları əks etdirən "Qnçaq" qəzeti özünün 26 may tarixli sayında yazırdı: "Dünən axşam saat 6-dək biz azərbaycanlılarla atışdıq. Bizə bunun üçün əlavə olaraq 166 müxtəlif tüfənglər paylandı, böyük sayda patronlar verildi, biz təmiz vicdanla şəhərimizi (gör ha! İ.H.) müdafiə etdik, türkləri layiqincə qırdıq. Qnçaqçılar 2, daşnaqlar isə 1 bombadan da istifadə etdilər Çoxlu türk evləri qarət edildi. Bizə silah paylayan adam yenidən silah dalmca getdi".

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çəsmə-basar, Tivi, Tumbul və onlarca başqa şəhər və kəndləri əhatə etdi. Kazakların köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci il noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurdular. Yangın nəticəsində bazarda 85 dükən, 75 anbar və başqa tikililər yanıb məhv olmuşdur. Noyabr ayının 30-da Cəhri kəndinin yandırılmasında da kazaklar ermənilərlə birlikdə hərəkət etmişdilər. Həmin gün Naxçıvana gəlmiş İrəvan general-qubernatoru Paskeviç nəinki hadisələrin təfəsilatı ilə maraqlanmamış, əksinə Cəhri kəndi tamam yanıb qurtarandan sonra, dekabrın 2-də kəndə yollanmış, naxçıvanlıların haqlı şikayəti ilə bir daha qarşılaşmamaq üçün gecə ikən qatarla İrəvana qayıtmışdı (15, s. 140-141). Həmin ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdir. Sənədlərdən aydın olur ki, hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, əslində isə ermənilərə kömək etmişlər.

Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinə böyük zərər dəymiş, 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, müxtəlif məlumatlara görə, ölənlərin sayı 80-100 min nəfərə çatmışdı. İki ilin hadisələri Azərbaycan tarixində ermənilər tərəfindən sonralar silsilə halını almış, xalqımıza qarşı soyqırımın ilk mütəşəkkil mərhələsi olmuşdur.

Keçən əsrin ikinci onilliyində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1918-ci il soyqırımı daha geniş miqyas almış və daha amansız olmuşdur. Özlərini dünya ictimaiyyətinə "yazıq millət", "əzabkeş xalq" kimi qələmə verərək azərbaycanlılara qarşı kəskin, vəhşiliyi, soyqırımı Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Salyanda, Göyçayda və s. yerlərdə bolşevik adı ilə pərdələnmiş Ş.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası hökumətinin əli ilə həyata keçirdilər. Bakı qırğınında Y.Korqanov və Petrovla birlikdə azərbaycanlı qanma susamış A.Mikoyanın, Hamazaspın, Avetisyanın, Lalayanın quldur dəstələri xüsusi fəallıq göstərmişlər. Bakıda erməni daşnaqları dinc əhaliyə üç gün divan tutmuş, 17 min azərbaycanlıni məhv etmiş, müsəlman məhəllələrini talayıb-çapmış, "İsmailiyyə"ni yandırmış, bir neçə qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıtmışlar. A.Mikoyanın "Qızıl qvardiyası"nın vəhşiliyi nəticəsində İcərişəhərdə yaralılar yatan xəstəxanaya od vurulmuş, 2 minədək xəstə yandırılmış, qaçanlar isə güllələnmişdi. "Bolşevik" Hamazasp, Əmiryan və digər erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikdə heç də A.Mikoyandan, S.Şaumyandan geri qalmırdılar.

Bakı şəhərində soyqırımı bolşevizm bayrağı altında həyata keçirilirdi. Guya bolşeviklər hökumətə qarşı çıxış edən qüvvələrə divan tuturdular. Əslində isə bolşevik adı ilə pərdələnənlərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğın idi.

Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov ermənilərin törətdikləri qırğınlardan dəhşətə gələrək yazırdı: "Müsəlman hətta bolşevik olsaydı belə ona aman vermirdilər. Daşnaqlar deyirdilər: "Biz heç bir bolşevik tanımırıq, tək cə elə müsəlman olmağın kifayətdir. Onlar kefi istədikləri adamı öldürür, evləri dağıdır, xaraba qoyurdular... Bolşevizm bayrağı altında daşnaqlar müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşiliyə yol verirdilər. Nəinki kişilərə, hamilə qadınlara da rəhm etmirdilər" (17, s. 12-13).

Siləhsiz əhaliyə qarşı çox böyük silahlı qüvvə ilə çıxış edən bolşevik daşnaqları törətdikləri qırğınlardan həzz alırdılar. S.Şaumyan bolşevizm bayrağı altında qırğınlar törətsə də, baş vermiş qanlı faciələrdən vəcdə gələrək öz daşnaq simasını gizlədə bilməyib yazmışdı: "Şəhərlərimizin milli tərkibi bizi narahat edirdi. Biz mübarizənin arzuolunmaz xarakter alacağından qorxurduq. Biz hətta erməni polkunun yardımına belə əl atmalı olduq. Biz hətta onun köməyindən imtina etməyi mümkün hesab etmədik. Qələbə isə o qədər böyükdür ki, bu gerçəkliyə az kədər gətirir" (18).

Bakı ilə yanaşı, ermənilər Azərbaycanın digər şəhərlərində - Qərbi Azərbaycanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, azərbaycanlılar yaşayan başqa bölgələrdə onlara qarşı tarixdə görünməmiş qəddarlıq etmiş, azərbaycanlılara divan tutmuşlar. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həm miqyas etibarlı ilə, həm də vəhşiliyi ilə heyrət doğurur. Azərbaycanlıların yaşadıkları elə ərazi yox idi ki, orada erməni vəhşiliyi özünü göstərməsin.

Erməni quldurları Bakıdakı milli qırğınla kifayətlənməyib, 1918-ci ilin yazında Şamaxıda, Quba-Xaçmaz bölgələrində, Salyanda, Lənkəranda və başqa yerlərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdilər.

Şamaxıda qırğın törətmək üçün 1918-ci ilin əvvəllərində oraya 2 min nəfər erməni və 65 araba silah göndərilmiş, ermənilər tam silahlandırılmışdılar. Lalayan və Əmiryanın başçılıq etdikləri erməni quldurları 15 minlik əhalisi olan Şamaxı şəhərini və qəzanın 58 kəndini dağıtmış, 12 mindən artıq soydaşımızı qətlə yetirmişdilər (16, s. 67).

Quba qəzasında ermənilərin apardıqları soyqırımı millətçi "Daşnaqsütyun" partiyası rəhbərlik edirdi. Hələ mart hadisələrindən qabaq S.Şaumyanın göstərişilə Hamazaspın dəstəsi cəza məqsədilə Quba şəhərinə göndərilmişdi. O, Quba əhalisinə müraciət edərək demişdi: "Mən erməni xalqının qəhrəmaniyam və onun maraqlarını müdafiə edirəm. Mən Qubaya cəza dəstəsilə ona görə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan qabaq burada öldürülmüş ermənilərin heyfini sizdən alam. Mən buraya qayda-qanun yaratmağa, Sovet hakimiyyətini qurmağa görə yox, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa görə gəlmişəm. Mənə əmr edilib ki, Xəzər sahilindən ta Şahdağadək (Dağıstanadək) nə ki müsəlman var, hamısını qıram, ev-eşiklərini yerlə-yeksan edəm, erməni qardaşlarımızın intiqamını alam" (20, s. 83-84).

Daşnaq Hamazasp öz vəhşi niyyətini gizlətmədi və belə də etdi. Quba bölgəsində 122 müsəlman kəndi dağıdıldı, evləri yandırıldı, 10 mindən çox əhali vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Son illərdə Quba şəhərində böyük insan kütləsinin vəhşi yollarla öldürülmüş məzarlığı aşkar olunmuşdur. Şəhərdə 165 ev və tikili yandırılmış, 32,8 milyon manat nağd pul, qızıl, daş-qaş ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir. Quba-Xaçmaz bölgəsində Hamazaspın quldur dəstəsi 8,5 milyon rubl qızıl pul və 25 milyon rubl məbləğində müxtəlif mallar qarət etmişdi. Əhaliyə 100 milyon rubl maddi zərər dəymişdi.

Gəncə quberniyası üzrə mart soyqırımı zamanı 115 kənd dağıdılmış, bu kəndlərdə kişili-qadın 10.066 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və şikəst olmuşdu.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 50 min azərbaycanlıni qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşlar.

1918-1920-ci illərdə ermənilər Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, İrəvan quberniyasında 211, tək cə Zəngəzurda 115, Qarabağ-da 157, Qars əyalətində 92, İğdir və Eçmiədzin qəzalarında 60, Göyçə quberniyasında 22, Sürməli qəzasında 96, Yeni Bəyaziddə 84, Şərurda 76, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi

yerlə-yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışlar. Daşnaqlar həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) qədim ata-baba yurdlarında yaşayan 565 min azərbaycanlıni məhv etmişdilər. Andranik Ozanyan Qarabağ, Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmış, qılıncdan keçirmişdi.

Bu illərdə Azərbaycandan ayrı düşmüş Naxçıvan bölgəsinə yiyələnmək xülyasına düşən daşnaqlar yerli əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədirdi, onları öldürür və bu ərazini azərbaycanlılardan boşaltmağa çalışırdılar. 1918-ci ildə Naxçıvanda ən dəhşətli vəhşiliklər törədənlər içərisində "tayqulaq erməni daşnaq generalı" Andranik Ozanyan xüsusi yer tutur. Çünki bu qaniçən cəllad təkcə Gilançay və Əhncəçay hövzələrində 80-dən artıq kəndi viran qoymuş, əhalisini isə amansızlıqla qətlə yetirmişdir. Onun üzdənirəq sərkərdələrindən olan Nijde Ərəzin, Camaldın, Yaycı, Ordubad rayonunun Aşağı Aza, Sabir Dizə, Düylün, Vənənd, Dəstə, Kotam kəndlərini dağıdıb, əhaliyə divan tutmuşdur.

Həmin dövrdə Naxçıvanda yaranmış Müsəlman Milli Komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyev hadisələrin, erməni vəhşiliklərinin bilavasitə şahidi olmuş və onları qələmə almışdır. Aydın olur ki, Azərbaycanın bu qədim guşəsi və onun sakinləri də başqa torpaqlarımız kimi erməni millətçilərinin düşmən siyasətinin hədəfinə çevrilmişdir. Ərzurumda nəşr olunan "Kaf dağı" adlı qəzet Türkiyə qaynaqlarına əsaslanaraq məlumat vermişdir ki, 1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərəfindən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi üsullarla öldürülmüşdür (25). Təsədüfi deyildir ki, 1921-ci ildə Naxçıvan bölgəsi əhalisinin sayı azalaraq 72 minə enmişdi.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, erməni hərbi birləşmələri 1914-1916-cı illərdə Azərbaycanın cənubunda 150 min, Şərqi Anadoluda, tarixən həmişə Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bölgədə 200 min, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda 250 min, Qərbi Azərbaycanda 132 min azərbaycanlıni vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri işləmiş N.Solovyov V.İ.Leninə "Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz" adlı hesabatında yazırdı: "Çevrilişə qədər hətta ziyalılar içərisində Sovet hakimiyyətinə müəyyən rəğbət var idi. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərkibi azərbaycanlılardan seçilsə də, heç kimə sirr deyildir ki, onun üzərində partiyanın hegemonluğu vardır. Partiya rəhbərliyində isə ermənilər, gürcülər çoxluq təşkil edir. Onlar azərbaycanlıları, xüsusilə ziyalıları sağda-solda güllələyirdilər. Sanki onların apardıqları siyasət Azərbaycanı başsız qoymağa doğru istiqamətləndirilib. Küçələrdən kütləvi surətdə həbs olunaraq aparılan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin istehzal güllüşləri müsəvatçıların əvvəlcədən söylədikləri belə bir fikri təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi ümumiləşən fəlakətdir" (28, s.51). O, daha sonra yazırdı ki, "Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüduqlarında 250 müsəlman kəndi var idi, onlar hamısı məhv edilmişdir, indi orada bir nəfər də müsəlman yox-dur" (28, s.52).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirmişlər. Bu dövrdə, 20-30-cu illərdə, eləcə də müharibədən sonrakı dövrdə ermənilər azərbaycanlıların həbs edilərək Sibirə göndərilməsində, xalq düşməni adı altında güllələnməsində, din xadimlərinin və görkəmli ziyalıların məhv edilməsində, əsassız repressiyaların günahsız insanlara qarşı tətbiq olunmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı övladlarının siyasi qərəzçiliklə məhv edilməsi belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarda Comardyan, Zəngilanda Zərdəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avenesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Ceyranov, Zakyan, Parşeqov, İonesyan, Şıxanyan, Bakıda isə cəza orqanlarının Mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze, Markaryan, Koqan, Silman, Borşov, Yemelyanov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər (28, s. 419). Bütün bunlar etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi sonrakı illərdə davam etdirilib.

Rəsmi məlumatlara görə, 1937-ci ildə Azərbaycanda 100 min nəfərdən artıq adam etaplarla sürgün edilmiş, 3 min kəndli məhv edilmiş, "xalq düşməni" kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi. Hüquq-mühafizə orqanları sistemində ermənilərin çoxluq təşkil etməsi onların azərbaycanlılara qarşı daha dəhşətli formada həyata keçirilməsinə imkan verirdi.

Müharibə illərində A.Mikoyan və digər ermənilər Stalini azərbaycanlıların guya xəyanət edə biləcəklərinə inandıra bilmiş və 1942-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan əhalisinin hamılıqla Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilməsi haqqında məxfi qərar verilməsinə nail olmuşdular. Lakin respublika rəhbərliyinin göstərdiyi səylər Stalini fikrindən daşındırmış, cinayətin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Xəbis niyyətlərindən əl çəkməyən erməni daşnaqları müharibədən sonrakı dövrdə Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyasına nail olmuşlar. 1948-1953-cü illərdə 144654 nəfər, 1988-1992-ci illərdə isə 250 min soydaşımız indiki Ermənistan ərazisindən, azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları ata-baba yurdundan zorla çıxarılmış və 229 nəfər azərbaycanlı isə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Son illərdə Dağlıq Qarabağdakı 80 yaşayış məntəqəsindən 60 min azərbaycanlı doğma ocaqlarından didərgin salınmış, işğal olunmuş 7 rayondan 700 min azərbaycanlı ev-əşiyini tərk edib respublikanın 58 rayon və yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində respublikamızın 10 şəhəri, 876 kənd, 700 ictimai bina, 693 məktəb, 862 mədəniyyət sarayı və klub, 652 tibb məntəqəsi, o cümlədən 191 xəstəxana, 160 körpü, 800 km avtomobil yolu, 15 km elektrik xətti dağıdılmış, 30 mindən artıq soydaşımız qətlə yetirilmiş, 52

milyard ABŞ dolları dəyərində maddi ziyan vurulmuşdur (31).

Erməni cəlladları tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımı dünya tarixində analoqu olmayan vəhşilikdir. Erməni vəhşiləri 613 nəfəri xüsusi qəddarlıqla öldürmüş, 1275 nəfər əsir düşmüş, 7 ailə bütünü məhv edilmiş, 230 ailə öz başçısını itirmişdir. Bu qanlı qırğın zamanı qətlə yetirilənlərin 109 nəfəri 2 yaşına qədər olan uşaqlar idi (32, s.6).

Hiylə, məkr, xəyanət, terror vasitələri ilə silahlanmış erməni cəlladları ən görkəmli dövlət və siyasi xadimlərimizə, elm və mədəniyyət nümayəndələrimizə qarşı açıq və gizli şəkildə təxribatlar törətmiş, bir qisminin həyatdan getməsinə səbəb olmuşlar.

Yaradılarda 10 min kv km əraziyə malik olmayan Ermənistan Respublikası Azərbaycan torpaqlarının işğalı hesabına ərazisini 30 min kv km-ə çatdırmış, bununla da ərazi iştahası azalmamış, "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün bu gün də hər cür hiylə və vasitələrə əl atır.

Göründüyü kimi, iki əsrdir ki, məkrli və qaniçən erməni cəlladları Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti yeritmiş, soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, repressiya və deportasiyaya məruz qoymuş, etnik təmizləmə aparmış, ərazilərimizin bir hissəsini işğal etmiş və bu gün də yeni ərazilər tutmaq fikirlərindən əl çəkməmişlər. Nəticədə, xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır.

Bu hadisələri, onların dərslərini unutmamağa bizim haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutmamlıq xalqımıza baha başa gələ bilər. Azərbaycanlılara qarşı müxtəlif mərhələlərdə törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəsli bədxah qüvvələrə və onların məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək bizim mühüm vəzifəmiz olmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Deportasiya. Toplu. Bakı, 1998, 440 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, 328 s.
3. Qriboyedov A. Seçilmiş əsərkri, 2-ci cild, Moskva, 1977
4. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911
5. Ёениколопов Ы. Грибойедов и Восток Ереван, 1954
6. Глинка С.Н. Описание переселения армян Азербайджанских пределы России. Москва, 1831
7. Акты, собранные Кавказскому Археологическому Комиссию (АКАК), Тбилиси, 1872
8. Ermənilər: sürgün və köç (Hikmet Özdemir... və başk.). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, 223 s.
9. Osmanlı belgelerinde erməni isyanları. Dörd cilldd. Ankara, I, II c, 2008; III, TV c, 2009
10. Azərbaycan belgelerinde erməni sorunu (1918-1920). Ankara. 2001, 682 s.
11. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003. 368 s.
12. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991; 144 s.
13. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cj illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, 128 s.
14. Əliyev Mirzə Bağır. Qanlı günlərimiz (1918-1920) (Naxçıvan). Bafa, 1993, 141 s.
15. Cəfəri E. Naxçıvanda erməni - Azərbaycan münafişəsi. Bakı, 2009, 280 s.
16. Qəniyev Ş. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003, 228 s.
17. Sitat Azərbaycan tarixi dərsliyindsn (11-cı sinif) götürülmüşdür. Bakı, 2000
18. Həbiboglu V. Azərbaycanda 1918-ci il soyqırımının əsas təşkilatçısı Stepan Şaumyan olmuşdur// Respublika, 1 mart 1999
19. Qəniyev Ş. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı. 2003 // Yeni fikir, 28 sentyabr 1991, Azərbaycan, 14-15 mart 1998, Respublika, 31 mart 2001
20. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı. Qaçqınlar. Bakı, 1998, 280 s.
21. Quba qaçqınları haqqında // Azərbaycan, 27 dekabr 1998. 22, 24, 30 aprel 1999 // Xalq qəzeti, 14-16 may, 28 may 1993
22. Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, 1999, 228 s.
23. Qafarov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999, 279 s.
24. Рагимов К Андраник и геноцид в Азербайджане (1918-1920 г.)//Зеркало, 7, Напрел 2001
25. "Kafdağ" qəzeti (Türkiyə), Erməni məsələsinə aid xüsusi buraxılış, 2001, № 4
26. Qədirzadə H.Q. Böhtanlar, iftiralar və tarixi həqiqətlər // Sovet Naxçıvanı, 5 sentyabr 1989
27. Siyasi tarix. I hissə. Bakı, 1995, 180 s
28. Azərbaycan tarixi. Yeddi cillddə. c.6. Bakı. 2008, 568 s.
29. Sərdarov Z. Ən böyük tarixi ədalətsizlik // Xalq qəzeti, 26 dekabr 1997
30. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, 260 s.
31. Məmmədov N. Tarixi həqiqətlərin dili ilə // Ekspress, 6 aprel 2001
32. Sultanov Z. Xocalı faciəsi. Bakı. 1993, 104 s.

ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ.

Исмаил Гаджиев.

В статье исследуется история переселения армян на азербайджанские земли, армяно-азербайджанский конфликт, его причины и последствия. Изучается зарождение вражды после утверждения армян на этих землях, их попытка создания своего государства, политика геноцида против азербайджанцев, ее суть. Депортации и репрессии азербайджанцев и присутствие в этом армянского коварства исследуются фактами и происшествиями. В конце автор приходит к выводу, что армянские националисты используют эти методы для создания "Великой Армении". И это приводит к трагедиям и страданиям азербайджанского народа.